

Випадок Мазепи

Тему «Гоголь і Мазепа» в радянський час зі зрозумілих причин літературознавці ретельно оминали. Про тему «Шевченко і Мазепа» годі й казати. У «Шевченківському словнику» (1976) все поставлено з ніг на голову. «Шевченко в поемі “Чернець” протиставив зрадникові укр. народу М. мужній (! – В. П.) образ С. Палія, а в повісті “Музикант” – полковника Г. І. Галагана, підкреслюючи їхню боротьбу за непорушність союзу укр. і рос. народів, – стверджував безіменний автор. – В “Іржавці” поет згадав, як шведи з М. тікали з Полтави в Бендери. В повісті “Близнецы”, в “Археологічних нотатках”, в записках нар. творчості Шевченко називав М. “анафемой”, “проклятий Мазепа”, “вражий Мазепа”» [1].

Про все це – своєю чергою.

Почнемо ж із Миколи Васильовича Гоголя і його візії Івана Мазепи та діянь гетьмана. Особливо цікавим у цьому сенсі є «Отрывок из “Истории Малороссии”. Размышления Мазепы», датований початком 1830-х років, коли Гоголь готувався написати історію України. То мала бути грандіозна – чотири великих томи! – праця; «Роздуми Мазепи» – один із підготовчих етюдів до неї, фрагмент майбутнього великого цілого.

1833–1837 рр. – пік українськості Миколи Гоголя. Саме в цю пору він мріяв про Київ, куди хотів переселитися, щоби посісти кафедру історії в університеті. Гоголь захоплений; почуття переповнюють його, і це легко відчутти й тепер, через багато років, читаючи листи письменника до Михайла Максимовича, майбутнього ректора Київського університету. Епістолярій – своєрідна «кардіограма», яка не залишає сумнівів щодо того, з якою силою кликало Гоголя його серце в рідні краї.

«Бросьте, в самом деле, кацапию, да поезжайте в гетьманщину. ...Дурни мы, право, как рассудить хорошенько. Для чего и кому мы жертвуем всем. Едем» [2]. «Туда, туда! В Киев! В древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их, неправда? Там, или вокруг него, деялись дела старины нашей. ...Мне надоел Петербург, или, лучше, не он, но проклятый климат его: он меня допекает. Да, это славно будет, если мы займем с тобой киевские кафедры. Много можно будет наделать добра» [3]. Російські літературознавці й досі цитують ці експресивні слова класика якось знічено, з обмовками. «Все це не більше, ніж гра, – “виправдовує” гоголівські протиставлення України й Росії Ю. Манн, автор найновішої біографії письменника. – ...Українофільство Гоголя не мало сепаратистського характеру (! – В. П.)... Він як і раніше бачить перед собою поле широкої, загальноросійської діяльності» [4]. Коментар дещо дивний, якщо зважити на те, що молодий – 24-літній! – Гоголь не політичні промови виголошував, а просто писав другові листа, в якому тужив за Україною, будував плани, мріяв. До чого тут тема «сепаратизму»? Що ж до своєї «загальноросійської діяльності», то, як це бачимо з наведених цитат, таку перспективу Гоголь у 1833–1834 рр. розцінював у загальному колоніальному контексті; про неї йдеться як про вимушену жертву українців, яка не може тривати вічно.

Якими були чинники саме таких, ностальгійних, зухвалих (чи, як пише той же Ю. Манн, «фрондистських») настроїв Миколи Гоголя?

1. Передусім, слід мати на увазі особливу атмосферу доби романтизму з характерним для неї підвищеним, навіть екзальтованим інтересом до «народності», себто – до національних витоків. У такому контексті цілком закономірним був широкий загальний інтерес до всього українського, що його швидко помітив, приїхавши наприкінці 1829 р. до Петербурга, Гоголь. «Здесь так занимает всех все малороссийское», – писав він у листі до матері [5]. Мода на «малоросійське» відбилася, зокрема, в активності «українських» шкіл у російській та польській літературах (Царство Польське, нагадаю, було в ту пору однією з «окраїн» Російської імперії).

2. На настроях М. Гоголя, безперечно, позначився щойно пережитий успіх його «малоросійських» повістей («Вечори на хуторі біля Диканьки» побачили світ у 1831–1832 рр.). Для петербурзької, московської і загалом російської публіки Гоголь-художник відкривав «загальний поетичний тон» України, постаючи в образі «барда козацької старовини» (П. Куліш). Тієї старовини, яку він не тільки добре знав як історик та етнограф, а й відчував як художник, українська душа якого з особливим трепетом озивалася на пісню, природу, на весь культурний ландшафт «старої» і «нової» України [6].

3. Ще один чинник, який пояснює загострену національну самоідентифікацію молодого Гоголя, – його зануреність у роботу над «Історією Малоросії», в стихію українського фольклору, зокрема – пісенної творчості. «Моя радость, жизнь моя! песни! Как я вас люблю! Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь, пред этими звонкими, живыми летописями!» – це теж із листів Михайлу Максимовичу; і теж – кінець 1833 року [7].

4. Слід також ураховувати сентиментально-ностальгійні почуття Миколи Васильовича після відвідин ним рідної Василівки, яку він полишив понад три роки тому. Два місяці (кінець липня – останні дні вересня 1832 р.) Гоголь провів на Полтавщині. Взяв відпустку на місяць, а в Петербурзі, в Патріотичному інституті, де викладав історію, з'явився... аж через чотири, жодним словом нікого не попередивши! Восени наступного, 1833-го, коли в петербурзькій квартирі писалися листи Максимовичу, перед внутрішнім зором Гоголя, напевно ж, оживала рання осінь у його Василівці.

5. Не забуваймо і про приклад самого Михайла Максимовича, для якого переїзд у Київ був справою вирішеною. Він – тридцятилітній учений-ботанік, п'ятнадцять років життя якого були пов'язані з Московським університетом, полишав обжитий світ і їхав до Києва, щоб очолити новий університет. З Максимовичем, вірив Гоголь, з'являється нова перспектива і для нього, майбутнього професора історії, який задумав грандіозну наукову працю...

І ось тут настав час згадати одне мемуарне свідчення, посилення на яке в багатотомній науковій гоголіані зустрічається зовсім нечасто. Маю на увазі лист польського поета Богдана Залеського, адресований його приятелю Франциску Дубинському. Лист з'явився друком у додатку до «Gazety Lwowskiej» (1901 р.), а

відправлено його з Франції 19 лютого 1859 року. Залеський розповідає, що «років 25 тому» (точніше, в другій половині 1836 р. – на початку 1837 р. – В. П.) Адам Міцкевич і він, Залеський, часто зустрічалися в Парижі з Гоголем «для літературно-політичних бесід». «Звичайно, ми говорили найбільше про москалів, які викликали відразу і в нас, і в нього. Питання про їх фінське походження постійно було предметом обговорення. Гоголь підтверджував його з усім своїм українським запалом. Він мав під рукою в себе чудові збірники народних пісень різними слов'янськими мовами. Щодо питання про фінське походження москалів він написав і читав нам прекрасну статтю. У ній він вказував, на основі зіставлення і детального порівняння пісень чеських, сербських, українських і т. д. з великоросійськими, на відмінності, що впадали в око, стосовно духу, звичаїв і моральних поглядів у великоросів та інших слов'янських народів. Для характеристики кожного людського почуття він підібрав окрему пісню: з одного боку, нашу слов'янську – солодку й лагідну, і поруч великоросійську – понуру, дику, нерідко канібальську, одне слово – чисто фінську. Шановний земляче, ти легко можеш собі уявити, як ця стаття щиро порадувала Міцкевича й мене» [8].

Б. Залеський (1802–1886) як літератор належав до кола представників «української школи» в польській літературі. Себе він називав напівукраїнцем, якого «сповила піснею мати Україна». Був активним учасником польського повстання 1830-1831 рр. і тепер мешкав у Парижі на правах емігранта. Як і Адам Міцкевич.

Неважко уявити, які «літературно-політичні бесіди» вели двоє польських вигнанців з Миколою Гоголем. Вочевидь, що центральною в них була тема поневоленої Польщі та імперської Росії. Саме ця тема розсварила Міцкевича й Пушкіна, який привітав розгром повстання, а Міцкевича назвав «нашим врагом» (див. вірш О. Пушкіна «Он между нами жил...»). Міцкевич, як відомо, відповів четвертою частиною поеми «Дзяди», політичною сатирою на Петербург. Як бачимо з листа Б. Залеського, Гоголь під час «літературно-політичних бесід» не був стороннім слухачем, виявляючи при цьому навіть «гоголівську русофобію» (Ю. Манн). Його стаття, в якій начебто йшлося про «фінське походження москалів», на жаль, не відома, проте це не означає, що її не було: навряд чи Залеський щось наплутав чи вигдав. Тим паче, що аргументи Гоголя, судячи з їх викладу в листі Б. Залеського, впливали з порівняльного дослідження пісень різних народів, – а то був «коник» Миколи Васильовича! Як, до речі, і його друга Михайла Максимовича, який у передмові до свого збірника «Малороссийские песни» (1827 р.) так само порівнював пісні українські й російські, вказуючи на суттєві відмінності між ними. М. Гоголь, якому висновки Максимовича були, безперечно, відомі, пішов, вочевидь, ще далі: по-перше, взяв для зіставлень значно ширший контекст, по-друге, його висновки зачіпали питання походження «великоросів», їхнього історичного коріння.

Цікава, між іншим, деталь: перед від'їздом із Парижа Гоголь зайшов попрощатися з Залеським і, не заставши того, залишив йому записку українською мовою. Записка зворушлива: Залеського названо в ній «паном земляком», який

«по серцю ще ближчий, чим по землі». Гоголь вирушав до Рима, тож тепер він запрошував «примандрувати» туди й свого приятеля. І підписався так, як не підписувався ніколи: «Микола Гоголь» [9].

Що все це означає? Адже ні до цього моменту, ні згодом Гоголь українською мовою на письмі не користувався. Звісно, вся справа в адресатові записки і в самій атмосфері взаємин у трикутнику «Міцкевич – Залеський – Гоголь». Ведучи з поляками «літературно-політичні бесіди» (до речі, теж переважно українською мовою, про що є свідчення О. Данилевського), Гоголь (українець Гоголь!) не міг не побачити у своїх співрозмовниках історичних «братів по нещастю». Тобто представників нації, поневоленої Росією так само, як і нація українська. Звідси – відповідні солідарні настрої, а також реакція емоційного відторгнення російської імперськості. У конкретний час у конкретному місці Гоголь був саме таким, і це неможливо заперечити.

Таким, отже, був контекст, у якому з'явилися гоголівські «Роздуми Мазепи». Гоголь тут мовби розмірковує разом із Мазепою напередодні оголошення Петром I війни шведам. Причому спочатку авторський голос домінує. Основних тез – три:

1. Україна тривалий час була «самобутньою державою».

2. З часом її народ – «отличный от русских, дышавший вольностью и лихим казачеством, хотевший познать своею жизнью» [10], – втратив волю, проте підкорений він усе ж не до кінця. Про це свідчить «ропот», який пробивається крізь покору.

3. Петро I – деспот, який поширив на українців російські порядки, щоб таким чином тримати їх у покорі.

Історичну долю (і навіть ментальність!) росіян та українців у тексті виразно протиставлено. Якщо «великороси», «униженные рабством и деспотизмом», мали «не только необходимость, но даже и нужду... покориться», то «малороси», попри все, не забули про козацьку вольницю й самостояння («свою жизнь»). Гоголь обіцяє пояснити, що означала для росіян «нужда... покориться» деспотові, хоча й так зрозуміло, що маються на увазі історичні позитиви «шокової терапії» Петра I. У тексті «Роздумів» є визнання того, що «необыкновенный повелитель» прагнув «возвысить» Росію, проте його «ліки» все ж названо «слишком сильными». При цьому варто зауважити, що відокремити власне гоголівський виклад від уявного внутрішнього монологу Мазепи досить важко: одне зливається з іншим [11].

«Все это занимало преступного гетмана», – мовби підсумовує автор. А далі гоголівський голос стихає, натомість «гучнішим» стає внутрішній голос Мазепи, гетьмана, який опинився перед тяжким політичним вибором. Долаючи сумніви, він вирішує «отложиться» від Росії. Мазепі потрібен союзник, і він подумки перебирає варіанти. Кримський хан надто слабкий; його зневажають запорожці; до того ж, це ненадійний союзник, його можуть підкупити інші. Польща? Так вона й сама перебуває «на краю провалля»; серед шляхти немає єдності; магнати – деспотичні у ставленні до простолюду, а стосовно короля поводять себе, як «непокірні демократи».

Залишається Швеція. Цікаво «послухати», які саме аргументи знаходить Іван Мазепа, роблячи свій вибір. Ось вони:

1. Швеція – «государство, всегда бывшее в великом уважении у казаков»;
2. Швеція – сильна, вона здивувала своїми подвигами Європу;
3. Швеція тривожить кордони Московії і тим самим тримає її « в руках». Петрові I, в разі війни зі шведами, довелося б «роздвоюватися», діючи проти козаківна півдні і проти Карла XII – на півночі.

Ось, власне, і весь «сюжет» роздумів Мазепи, уявлених Гоголем, коли він обдумував свою «Історію Малоросії». Нічого осудливого щодо гетьмана в «уривку» немає, за винятком одного, зрештою – цілком «ритуального» в обставинах миколаївської Росії, епітета «преступный». Усе інше написано рукою не стільки історика, скільки художника, якому хочеться зазирнути у внутрішній світ героя, збагнути логіку його вчинку, в якому зійшлися і тверезий розрахунок, і почуття історичної (та й особистої) образи, і – нікуди не подінешся – відчайдушне політичне авантюрицтво національного вождя, «комбінація» якого мала на меті повернення Україні права на самостояння, проте за виконанням виявилася не бездоганно точною. Характерною є також гоголівська двоїстість, яка далася взнаки в його «уривку». Саме ця хисткість, амбівалентність внутрішнього «я» Миколи Гоголя, наростаючи, зумовить його складну еволюцію, за висловом Юрія Барабаша – «ломку» в системі бінарної структури «чужина – батьківщина». Результатом усіх тих химерних гоголівських метаморфоз, психологічних борсань у 1840-х роках стало злиття (в його свідомості) України й Московщини в абстрактну православну «Русь» з її месіанським призначенням [12]. Гоголь ви ходив на релігійно-моралізаторський, проповідницький шлях. Саме таким застав його в Італії той же Ю.-Б. Залеський, з подивом побачивши в колишньому учасникові паризьких «літературно-політичних бесід» – «захисника Царя і Православ'я». До свого давнього задуму написати розлогу «Історію Малоросії» Гоголь уже ніколи не повертався. Уривок «Роздуми Мазепи» так і залишився уривком, у якому лише вгадувався «зародок так і не здійсненого задуму своєїрідної анти-»Полтави» [13]. Себто, ненаписаного твору, в якому Гоголь, здається, ладен був сперечатися зі своїм улюбленим Пушкіним.

Якщо в творчості М. Гоголя «випадок Мазепи» був коротким епізодом, то в історичній пам'яті Шевченка-поета образ опального гетьмана з'являвся досить часто. Для початку згадаю цікавий факт, викладений у «Записках» Петра Селецького, полтавського поміщика, в 1858–1866 рр. – київського віце-губернатора (людини, додам, зверхньої і самозакоханої). Стосується він гостювання Тараса Шевченка в яготинському домі Репніних (1843 р.). Якось Варвара Миколаївна Репніна запропонувала Селецькому написати оперу, причому «лібретто взявся скласти Шевченко, сюжетом избрали Мазепу. ...Но в разработке драмы и в языке либретто мы расходились. Все стояли за личность Мазепы и хотели представить его поборником свободы в борьбе с деспотизмом Петра (курсив мій. – В. П.). Хотя Петр никогда не был моим героем, но в действиях Мазепы я не находил также ничего героического и желал представить

его таким, каким он был в действительности. В пылу спора у меня сорвалось слово: изменник, и мы чуть-чуть из-за этого не рассорились (курсив мій. – В. П.). Варвара Николаевна и Шевченко хотели, чтобы либретто было написано на малорусском языке, я был противоположного мнения и уверял, что Шевченко владеет настолько русским языком, что хорошо напишет либретто; если писать оперу, говорил я, так писать оперу серьезную и на языке общедоступном, а не какую-нибудь Наталку Полтавку. Каждый остался при своем мнении, тем дело и кончилось» [14]. Зневажливе ставлення П. Селецького до української мови, культури, історії, як бачимо, унеможливило здійснення задуму. Вирішальним же було різне ставлення до Мазепи: для Селецького він – зрадник, для Шевченка й Рєпніної – поборник свободи.

Двічі мазепинська тема з'явилася в творчості Т. Шевченка за обставин цілком відчайдушних: у другій половині 1847 року, на засланні, в Орській фортеці. Рядовий Шевченко відбував службу в п'ятому лінійному Оренбурзькому батальйоні, почувуючись, за його ж словами, «мов Іов на гноїщі». Принизливий для людської гідності солдатський побут, заборона писати й малювати, хвороби – все це загострювало відчуття неволі, переживання якої мимоволі викликало в творчій свідомості Т. Шевченка асоціації з неволею національною. Особиста драма сприймалася (переживалася) як частина великої історичної драми України. Шевченко писав листи друзям із проханням надіслати йому «з волі» пензлі й фарби, журнали, книжки (і серед них, до речі, «Вибрані місця...» М. Гоголя!); переливав тугу в поетичні рядки – і тим бодай частково звільняв свою душу від неї.

Так постали поеми «Іржавець» та «Чернець», у яких поетові «явилися» двоє – Іван Мазепа та «фастівський полковник» Семен Палій. Явилися як символ сил, що не змогли порозумітися між собою. «В “Іржавці” поет згадав, як шведи з М. тікали з Полтави в Бендери», – зафіксував, як пам'ятаємо, «Шевченківський словник» 1976 року. Так, згадав, проте згадка про цей історичний факт 1709 року в Тараса Шевченка супроводжується скрухою, зітханням, досадою, а найголовніше – гірким докором: Нарадила мати, Як пшениченьку пожати, Полтаву достати? Ой пожали б, якби були Одностайне стали Та з фастівським полковником Гетьмана єднали.

За брак одностайності Шевченко докоряє обом, і Палієві, й Мазепі. Але не тільки їм: за цими двома іменами – посполитий люд, «ми». «Якби були одностайне стали»; якби «з фастівським полковником гетьмана єднали», – це сказано про всю націю, про нас. Поет промовляє від імені національного болю матері-України, печальним поглядом озируючи панораму великої поразки – із «списами в стрісі у Петра у свата» (Петра І. – В. П.); із втечею запорожців Костя Гордієнка з Хортиці у ханські володіння, де їм надано землі для «нового горе-Запорожжя» (мається на увазі Олешківська Січ на правому березі Дніпра, ближче до Перекопу). Саме в цьому контексті поразки у Шевченка з'являється центральний образ-символ вірша: ікона Божої Матері, яку, втікаючи, запорожці взяли з собою в чужі краї.

«Поганий татарин» не дозволив козакам будувати церкву, тож їм довелося ставити намет – і крадькома молитися в ньому до «образу пресвятої».

Тут – емоційний пік вірша. Авторський розмисел змінюється ліричним відступом, який, з огляду на відповідну фольклорну традицію, краще назвати плачем, плачем над «сердешною Україною», у якому стрімко наростає дух інвективи. Поет кличе в свідки «Данте старого» – зрештою, не стільки для того, щоб лити сльози над картиною українського пекла, скільки щоб дорікнути винуватцям: захланним «магнатам» та «полупанкам», мовчазним, покірливим «дітям в кайданах» і навіть самому Богу («Чи вже ж йому любо людей мордувать?»). Емоційна амплітуда в Тараса Шевченка просто-таки вражає: від замилювання й ніжності – до гніву, досади, сарказму... Все це клекоче в його рядках, як магна у вулкані; зрештою, виражальна сила слова змінюється зображальною: поет показує жах пљондрування України «Петровими собаками», причому загальний докірливий тон, адресований «горе-Запорожжю», і далі домінує:

І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові,
З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будувати.
Як плакала за дітками
Старенькая мати,
Як діточки на Орелі
Лінію копали
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманщина,
Чули, чули небожата,
Чули та мовчали.
Бо їм добре на чужині
Мурзи завдавали...

Це, здається, один із найтяжчих гріхів у Шевченковому катехізисі: приспаність, звичка до неволі, байдужість до української долі, а тим паче – гендлювання національними інтересами. Скільки разів доводилося йому обпикати душі земляків «ієреміївськими» інвективами й докорами, апелюючи до почуття національного сорому, честі, елементарної людської гідності! І, як це нерідко трапляється в Шевченка, його плачі та «ієреміїади» й цього разу завершуються візією воскресіння, подоланої поразки, власне – ЧУДОМ, покликаним до життя святими сльозами Богоматері.

І Бог зглянувсь на ті сльози,

Пречистії сльози!
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками.

Фінал, по суті, щасливий; поетові – рядовому Шевченку! – важливо було «зміцнити серця» українців, залишити їх з вірою в те, що їхня справа – Божа і праведна. Богоматір у вірші «Іржавець» виступає як спільниця України на її історичній дорозі, всипаній тернами розбрату, який у ситуації 1709 року мав для нації фатальні наслідки.

Цікаво, що в «Іржавці» трапляються авторемінісценції з містерії «Великий льох» (1845): згадка про іржавецьку чудотворну ікону Божої Матері, яка плаче з жалю над долею України; картина понищеного Батурина; печальна ретроспектива поневірянь українців у снігах Фінляндії та на болотах, де Петро I зводитиме північну столицю Росії... Сам Мазепа у містерії відсутній, проте у «Великому льоху» є відлуння його головного політичного вчинку. Друга душа розповідає «сестрицям'ВВ про спалений Батурин і про свій мимовільний гріх: коли Петро I проїздив через повержену столицю Мазепи, вона, дівчинка-«недоліток», напоїла царського коня, за що була негайно – немовби за якимось вищим повелінням – покарана містичними силами. Вдруге «батуринсько-полтавський» мотив у містерії Т. Шевченка виникає із появою однієї з ворон, що уособлює зловісний дух нищення України. Її монолог пройнятий ненавистю до «вольних козаків» як носіїв і оборонців національного «Я» українства. Фінал же містерії суголосний із кирило-мефодіївською «Книгою буття українського народу»; поетів зір крізь трагедію прозирає у прийдешні часи, коли «церков-домовина Розвалиться... // І з-під неї Встане Україна», «І помоляться на волі // Невольничі діти!». Суголосність фіналів у містерії «Великий льох» та поемі «Іржавець» цілком очевидна: в обох випадках автор, як деміург, викликає волю і віщує диво національного воскресіння. Т. Шевченко відступає від традиції європейської «Мазепіани», яка спиралася на відомий любовний сюжет. Його не цікавлять пригоди молодого Мазепи; він зосереджений на трагічному фіналі його політичної комбінації...

Тоді ж, у другій половині 1847-го, Шевченко написав поему «Чернець». Вже сама її назва вказує на «моногеройність» твору, і тим центральним героєм виступає полковник Семен Палій.

Коротко про історичного Семена Палія. У 1683 р. зі своїм загоном запорожців він допоміг королю Янові Собеському розбити турецькі війська під Віднем, після чого повернувся на спустошене війнами Правобережжя. Йому вдалося домогтися

від польської влади підтвердження давніх козацьких прав і вольностей на території Київщини та Брацлавщини і стати фактичним правителем цього краю, причому адміністративна діяльність Палія мала «чітко визначений державотворчий характер» (В. Горобець) [15]. Як значна мілітарна потуга, С. Палій був серйозною перешкодою на шляху турецько-татарських військ, а його успішні походи початку 1690-х рр. на Кизикермен, Буджак та Очаків дошкуляли Османській імперії, змушуючи її бути обережнішою у своїх зазіханнях на північно-західному напрямку.

Палій хотів об'єднати землі правого й лівого берегів Дніпра в єдину гетьманську державу під зверхністю царя. Невдоволення шляхти «козацькою міліцією» (як вона називала загони правобережних полковників), силою, що наростала, С. Палія та його намірами відірвати Правобережжя від Речі Посполитої, призвели до конфлікту Палія з Варшавою. 1702 року почалося антипольське козацьке повстання; Палій оголосив підконтрольні йому землі «вільною козацькою областю», проте приєднати Правобережжя до Гетьманщини йому так і не вдалося. Цьому зашкодила Росія, яка в 1704 р. уклала Нарвську угоду з Польщею і тепер змушувала Палія повернути полякам захоплені в них фортеці й міста. Семен Палій не підкорився, за що розплатився засланням у Сибір: за наказом І. Мазепи його арештували й ув'язнили в Батурині, а згодом відправили в Тобольськ. Після Полтавської битви Палій (який брав у ній участь на боці Петра І), згідно з царською волею, повернувся до Фастова, проте невдовзі (1710) життя його закінчилося, і полковник був із почестями похований у Межигірському монастирі.

Тарас Шевченко, який у своїх історичних візіях часто спирався на свідчення «Історії Русів», в оцінці Мазепи й Палія цілком відійшов від цього джерела. «Історія Русів» Мазепу осуджує, пояснюючи його відхід від Петра І і союз із Карлом XII винятково «пекельною злобою» та «особистою образою» [16]. Що ж до Семена Палія, то безіменний автор пише про нього прихильно, порівнюючи фастівського полковника з Іваном Сірком.

Не те в Шевченка.

Ліричний зачин поеми «Чернець» із характерною Шевченковою тугою за минувшиною стрімко змінюється картиною козацького гуляння на Подолі в Києві, біля стін тієї самої Академії, в якій у молоді свої літа навчався Палій. Життя козацького ватажка завершується, і тепер його проводжають у Вишгород до Межигірського монастиря. Ллються рікою вина й меди, «реве, грає» музика, запорожці в хмільному танці оксамитовими шароварами замітають вулицю... Т. Шевченко малює картину експресивного, відчайдушно-веселого дійства; до традиції «буйного» прощання запорожців із козаком, який має усамітнитися в монастирі, він згодом ще раз повернеться у повісті «Близнята». І ось, нарешті, зачинається монастирська брама – і Палій залишається наодинці зі спогадами думами.

І тихнуть Божії слова,
І в келії, неначе в Січі,

Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі...

Це – вершина психологічної драми: мовчазний діалог Палія й Мазепи, «сивого гетьмана», який «випитує» в свого візаві його сокровенні думки. Спалахують «кадри» спогадів про неволю в енісейських снігах, чернець плаче, – а далі знову звучить голос автора, власне інвектива, адресована Семенові Палію:

Бий поклони,
І плоть старечу усмирйяй,
Святе писаніє читай,
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастівщину,
Загине все, ти сам загинеш,
І не згадають, щоб ти знав...

Чи можуть бути сумніви, що Шевченко гірко докоряє Палієві і навіть виголошує йому присуд від імені майбутнього? Про якесь протиставлення «мужнього образу Палія» – «зрадникові українського народу» міг говорити хіба що поневолений розум часів Щербицького, як це й було тоді, коли готувався «Шевченківський словник». «Серцеві не потурай», – радить автор ченцеві, тим самим нагадуючи, що коригувати серце мав би розум. Бінарна опозиція «Палій – Мазепа», отже, конкретизується цим протиставленням серця й розуму. А завершується поема каяттям ченця, якому нелегко відшукати відповідь на власне ж запитання: «Для чого я на світ родився, // Свою Україну любив?» Все, що залишилось Шевченковому Палієві, – спокутування провин через розмову з Всевишнім і молитва за Україну.

Мотив заблуканого українського серця загострює проблему національного усвідомлення української еліти й вибору нею історичного шляху. При цьому і в поемі «Чернець», і в «Іржавці» саме питання про українську долю поставлено у високий духовний контекст молитви й Божого благословення. Господь і Богоматір, «прикликані» молитвами поета, виступають оборонцями України та її праведного прагнення волі.

Так само очевидним є Шевченків гнів, адресований національному ренегатству. У містерії «Великий льох» є вражаючий образ: «навісна мати» (Україна) народжує двох близнят, яким дає одне й те саме ім'я – Іван; проте тільки один із синів стане захисником своєї матері, другий же – кусатиме й нищитимеїї, не знаючи жалю. Чи не в цьому, за Тарасом Шевченком, суть українського історичного фатуму?! І чи не є Шевченкові Мазепа й Палій тією самою «опозиційною парою», генеалогія якої починається двома Іванами з «Великого льоху»? Звісно, тут неминучі уточнення, оскільки багато що криється в нюансах:

Палій у Шевченка – по-своєму трагічна постать, як, зрештою, і Мазепа. От тільки складники їхнього трагізму – різні. Історичну правоту поет визнає за Мазепою, і не варто вимагати від нього, поета, аж геть вичерпних, усебічних історичних оцінок лівобережного й правобережного ватажків. «У Шевченка своя правота, правота митця, котрий з граничною гостротою відчув і віддав гнів нації, яка втратила, і то після стількох змагань, стількох жертв, найдорожче – волю», – писав зі схожого приводу Юрій Барабаш, якого цікавив «випадок Хмельницького», себто – Шевченкове й Гоголеве ставлення до гетьмана Богдана [17]. І якщо у вірші Т. Шевченка «Швачка» (1848) Палія названо «славним», то це не означає, що через рік після «Чернеця» поет змінив свою думку. Сам епітет «славний» тут виникає не в стихії авторського слова, а в стихії слова героя, гайдамацької маси, яка збунтувалася проти шляхти так само, як колись повставав проти неї «батько» Семен.

З тією ж таки «правотою митця» Т. Шевченко висловлюється в «Іржавці» й про «прилуцького полковника поганого», Гната Галагана, який спочатку разом із Мазепою пристав до шведів, проте невдовзі перекинувся до Петра I, допомігши його військові зруйнувати Запорозьку Січ, за що отримав великі земельні володіння. Галаган – «поганий», бо пішов проти своїх, запродався, національне ж відступництво Шевченко різко осуджує. Твердження «Шевченківського словника», що в повісті «Музикант» Г. Галагана начебто протиставлено «зрадникові» І. Мазепі (на тій підставі, що в репліці одного з персонажів твору Галагана названо «славним прилуцьким полковником»), – не що інше, як шулерство. Таким же шулерством є й приписування Шевченкові оцінок Мазепи (негативних) та Палія (похвальних), що зустрічаються в народних піснях, які занотовував поет у 1843–1846 рр. А в «Археологічних нотатках» взагалі немає жодних оцінок: Т. Шевченко лише згадує храми, збудовані Мазепою, та євангелія і чаші, даровані ним монастирям.

«Випадок Мазепи» (як і «випадок Хмельницького») підтверджує висновок сучасного дослідника про те, що «Шевченко безоглядно відкритий і цільний у своєму почутті» [18]. Що ж до «замкненого, інтровертного, згубно роздвоєного» Гоголя, то його уривок з «Історії Малоросії» («Роздуми Мазепи») був одним із тих спалахів українського єства автора «Тараса Бульби», що припадають на середину 1830-х років. У «правобережного» за походженням Тараса Шевченка візія національної волі досить часто асоціювалася із відчайдушним вчинком лівобережного гетьмана Івана Мазепи. У «лівобережного» ж за походженням Миколи Гоголя все було складніше: ідея української волі несміло пробивалася в його емоційних реакціях, ностальгійних поривах із «болотяного» Петербурга до святого Києва, у своєрідній паризькій «фронді» в колі польських літераторів, у «перевтіленні» в Мазепин образ, коли йшлося про тяжкий вибір гетьманом політичного вектора для України, – проте вже наступні 1840-ві рр. ознаменувалися для Гоголя різкою «зміною віх» (поглинання України «Руссю»). Хронологічно це збіглося з найважливішими національними одкровеннями його земляка Тараса Шевченка.

Примітки

1. Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 373.
2. Лист М. Гоголя М. Максимовичу від 2 липня 1833 р. // Гоголь Н. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1984. – Т. 5. – С. 63.
3. Лист М. Гоголя М. Максимовичу, 1833 рік, після 20 грудня // Там само. – С. 67–68. Ті ж настрої відбилися і в листі М. Гоголя О. Пушкіну від 23 грудня 1833 р.: «Я восхищаюсь заранее, когда вообразу, как закипят труды мои в Киеве. Там я выгружу из-под спуда многие вещи, из которых я не все еще читал вам. Там кончу я историю Украины и юга России и напишу Всеобщую историю...» (Там само. – С. 70).
4. Манн Ю. Гоголь. Труды и дни: 1809–1845. – М., 2004. – С. 283.
5. Лист М. Гоголя матері, М. І. Гоголь, від 30 квітня 1829 р. // Гоголь Н. Собр. соч.: В 8 т. – Т. 8. – С. 34.
6. Про роль «етнокультурного простору» в історії формування Гоголя-художника див.: Барабаш Ю. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков. – М., 1995.
7. Лист М. Гоголя М. Максимовичу від 9 листопада 1833 р. // Гоголь Н. Собр. соч.: В 8 т. – Т. 8. – С. 66.
8. Цит. за: Манн Ю. Гоголь. Труды и дни: 1809–1845. – С. 476. Див. також: Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998. – С. 140; Юрію Луцькому належить також розвідка «Шевченкові зустрічі з Мазепою'ВВ («Сучасність», 1986, № 12).
9. Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 9 т. – М., 1994. – Т. 9. – С. 102.
10. Там само. – Т. 7. – С. 150–151. Далі всі цитати з «Роздумів Мазепи» подаються за цим виданням.
11. У 1834 р. М. Гоголь вважав, що «воинственный (український. – В. П.) народ навсегда присоединился к России», – принаймні, так він писав на сторінках журналу «Северная Пчела», повідомляючи читачам про свою роботу над «Історією Малоросії» і прохаючи їх надсилати йому «літописи, записки, пісні, повісті бандуристів, ділові папери» (Вересаев В. Гоголь в жизни. – Харьков, 1990. – С. 162).
12. Очевидно, така – офіційна – точка зору позначилася і на «Роздумах Мазепи», створюючи ефект авторської двоїстості.
13. Див.: Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії. – Харків, 2001.
14. Там само. – С. 223.
15. Записки П. Д. Селецкого // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – С. 621–622.
16. Див.: Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 2001. – С. 418.
17. Історія Русів. – К., 1991. – С. 254.
18. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...». – С. 218.
19. Там само. – С. 225.